

УДК: 37.013

DOI 10.33514/1694-7851-2022-4-237-241

Калдыбаева А.Т.

пед. илим. док., проф.

И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети

Иманкулова С.И.

пед. илим. канд., доц.

И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети

Калдыбаева А. Т.

док. пед. наук, проф.

Кыргызский государственный университет имени И. Арабаева

Иманкулова С.И.

канд. пед. наук, доц.

Кыргызский государственный университет имени И. Арабаева

Kaldybayeva A.T.

Doctor of Pedagogical Sciences, Professor

Kyrgyz State University named after I. Arabaev

Imankulova S.I.

Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor

Kyrgyz State University named after I. Arabaev

ИШЕНАЛЫ АРАБАЕВДИН КЫРГЫЗСТАНДА ПЕДАГОГИКАЛЫК ОЙ ЖҮГҮРТҮҮНҮН КАЛЫПТАНЫШЫНДАГЫ САЛЫМЫ

ВКЛАД ИШЕНАЛЫ АРАБАЕВА В ФОРМИРОВАНИИ ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ МЫСЛИ В КЫРГЫЗСТАНЕ

ISHENALI ARABAYEV'S CONTRIBUTION TO THE FORMATION OF PEDAGOGICAL THOUGHT IN KYRGYZSTAN

Аннотация. Педагогика менен билим берүүнүн тарыхын окуп-үйрөнүү келечектеги мугалимдерге педагогикалык категориялар боюнча ой жүгүртүүгө, алардын генезисин так элестете билүүгө жардам берет. Болочок мугалимди даярдоо системасында “Билим берүү жана педагогикалык ой жүгүртүү тарыхы” дисциплинасы маанилүү орунду ээлейт. Өткөндүн мурасын өздөштүрүү илимий көз карашын кеңейтет, мугалимдин педагогикалык маданиятын жогорулатат, анын педагогикалык жөндөмдүүлүгүнүн өнүгүшүнө шарт түзөт жана топтолгон билимди чыгармачылык менен пайдаланууга жардам берет.

Негизги сөздөр: педагогикалык ой, калыптандыруу, мектептер, тарбия, окутуу, билим берүү, максаттар, милдеттер, методдор, принциптер.

Аннотация. Изучение истории педагогики и образования поможет будущим учителям осмыслить педагогические категории и суметь ясно представить себе их генезис. Дисциплина «История образования и педагогической мысли» занимает важное место в системе подготовки будущих учителей. Овладение наследием прошлого расширяет научную перспективу, повышает педагогическую культуру учителя, создает условия для развития его педагогических способностей, помогает творчески использовать накопленные знания.

Ключевые слова: педагогическая мысль, формирование, школы, воспитание, обучение, воспитание, цели, задачи, методы, принципы.

Annotation. Studying the history of pedagogy and education will help future teachers to comprehend pedagogical categories and be able to clearly imagine their genesis. The discipline "History of Education and Pedagogical Thinking" occupies an important place in the system of training future teachers. Mastering the legacy of the past expands the scientific perspective, improves the pedagogical culture of the teacher, creates conditions for the development of his pedagogical abilities, and helps to creatively use the accumulated knowledge.

Keywords: pedagogical thought, formation, schools, education, training, education, goals, objectives, methods, principles.

Билим берүүнүн жана педагогикалык ой жүгүртүүнүн тарыхынын изилдөө предмети болуп тигил же бул тарыхый доордогу окутуунун жана тарбиялоонун максаттарынын, принциптеринин, мазмунунун, ыкмаларынын жана каражаттарынын мүнөзү жана өзгөчөлүктөрү, алардын эволюциясы, жаңы педагогикалык теориялардын пайда болушу, ошондой эле кээ бирлеринин соолуп кетишине жана жаңылануусуна жана башка педагогикалык теориялардын пайда болушуна себеп болгон себептерди талдоо катары, теориялар, методдор, окуу-тарбия процессин уюштуруу жолдору [4, 12-б.]. Дисциплинанын максаты: өткөндүн алдыңкы педагогикалык идеялары жана концепциялары менен, дүйнөнүн өнүгүүсүнүн тарыхый картинасы менен таанышуунун негизинде студенттердин тарыхый-педагогикалык дүйнө таанымын калыптандыруу жана чыгармачылык педагогикалык ой жүгүртүүсүн өнүктүрүү. жана ата мекендик билим берүү, бул процесстин мыйзам ченемдүүлүктөрүн изилдөө. Бул дисциплинанын негизги максаты – студенттерди негизги илимий-педагогикалык багыттардын жана концепциялардын пайда болуу жана өнүгүү тарыхы менен тааныштыруу, аларды ар кыл доорлордун жана элдердин көрүнүктүү ойчулдарынын бул тармактагы эң мыкты (дүйнөлүк жана ата мекендик) жетишкендиктери жөнүндө билимдер менен куралдандыруу. окутуунун жана тарбиялоонун теориясынын жана практикасынын; студенттердин тарыхый-генетикалык мазмунун өздөштүрүүнүн негизинде негизги педагогикалык түшүнүктөр жана категориялар (тарбия, окутуу, билим берүү, алардын максаттары, милдеттери, мазмуну, методдору, формалары, принциптери ж.б.) жөнүндө түшүнүктөрүн калыптандыруу жана кенейтүү; коомдун турмушунда, инсандын конкреттүү тарыхый өнүгүү процессинде билим берүүнүн ролу, коомдук турмуштун экономикалык, социалдык-саясий жана этномаданий өзгөчөлүктөрүнүн таасири жөнүндө студенттердин арасында туруктуу түшүнүктөрдү калыптандырууну камсыз кылуу; педагогикалык системалардын конкреттүү тарыхый тарбиялык идеалдарын түзүү; студенттерди педагогикалык ой жүгүртүүнүн истористикасына тарбиялоого салым кошуу – педагогикалык кубулуштардын жана процесстердин тынымсыз жана үзгүлтүксүз өнүгүшү, педагогикалык парадигмалардын өзгөрүшү жөнүндө туруктуу жана бирдиктүү идеяларды калыптандыруу; конкреттүү педагогикалык кубулуштарга тарыхый мамилени калыптандыруу; тарыхый позициясынан студенттерди диалектикага даярдоо, педагогикалык теорияны өнүктүрүү; студенттердин ар кандай тарыхый-педагогикалык фактыларды, түшүнүктөрдү прогрессивдүүлүгү, оригиналдуулугу боюнча талдоо, салыштыруу, салыштыруу жөндөмдөрүн өнүктүрүүгө көмөк көрсөтүү; студенттердин дүйнөлүк тарыхый-педагогикалык тажрыйбанын анын прогноздук мааниси боюнча баалуулугун түшүнүүсүнө көмөктөшүү, ошонун негизинде өткөн жылдардагы билим берүүнүн жана тарбиялоонун педагогикалык теорияларына жана практикасына туруктуу кызыгууну калыптандырууга жана бекемдөөгө, изилдөө зарылдыгын ойготууга көмөк көрсөтүү. тарыхый-педагогикалык мурастар; каралып жаткан доордун көрүнүктүү тарыхый-педагогикалык ишмерлеринин ишмердүүлүгүн жана эмгектерин изилдөөнүн, салттарга аяр мамиле жасоонун негизинде студенттердин мугалимдик кесипке кызыгуусун жана чыгармачылык мамилесин

тарбиялоого көмөк көрсөтүү; көрүнүктүү тарыхый-педагогикалык ишмерлердин өмүрүн жана ишмердүүлүгүн изилдөөнүн негизинде окуучуларда мугалимдин кесиптик жана моралдык-эстетикалык мазмунга толгон бүтүндөй жана жалпыланган образын калыптандырууга, мугалимдик кесипке кызыгууну, оптимисттик жана чыгармачылык мамилени тарбиялоого көмөк көрсөтүү болуп эсептелет [8, 45-б.].

Дисциплинаны өздөштүрүүнүн негизинде студенттер байыркы дүйнөдөгү жана орто кылымдардагы тарбия жана билим берүү процесстеринин мүнөзү жөнүндө түшүнүккө ээ болушат, бул мезгилдердин ар биринин спецификалык өзгөчөлүктөрүн атап, мүнөздөй алышат, философтордун жана ойчулдардын эмгектерине ошол доордун контекстинде баа бере алышат; окуучулар жаңы жана акыркы мезгилдеги тарбия жана билим берүү процесстеринин мүнөзү жөнүндө түшүнүккө ээ болушат, бул мезгилдердин ар биринин спецификалык өзгөчөлүктөрүн атап, мүнөздөй алышат, билим берүүнүн өнүгүшүнүн контекстинде философтордун жана ойчулдардын эмгектерине баа бере алышат; азыркы жана кийинки мезгилдеги илимий-педагогикалык ой-пикирдин негизги этаптарын атай жана мүнөздөй алат; байыртадан бүгүнкү күнгө чейинки биздин өлкөнүн билим берүүсүнүн өнүгүүсүнүн негизги этаптарын сүрөттөп, баа бере алат; • көрүнүктүү тарыхый-педагогикалык инсандардын илимий жана публицистикалык эмгектерине студенттердин таанып-билүү кызыгуусу пайда болот жана чыгармачылык мамилесин тарбиялайт [2, 132-б.].

XIX кылымдын атактуу акындары өз доорунун эң билимдүү адамдары болгон. Калыгул, Арстанбек, Молдо Кылыч, Нурмолдо, Молдо Нияз, Жеңижок, Токтогул, Тоголок Молдо жана башкалар өздөрүнүн насаат ыр саптарында билимди даңазалап, илим-билимге чакырышкан. Андыктан аларды кыргыз элинин чыгаан ойчулдары, агартуучулары деп айтууга толук негиз бар. Мындан тышкары Нурмолдо, Молдо Кылыч, Молдо Нияз, Жеңижок, Тоголок Молдо мусулманча билим алып, жазуучу болушкан. Кыргызстан падышалык Россияга кошулгандан кийин социалдык маанилүү өзгөрүүлөр болуп, анын ичинде билим берүү тармагында олуттуу жылыштар болгон. Орус калкынын келиши менен орус жана украин иммигранттарынын балдарын окутуу үчүн ар кандай типтеги башталгыч мектептер түзүлө баштаган [1, 37-б.].

XX кылымдын 20-жж. ортосунан баштап Кыргызстанда билим берүү тармагы жайылтылып, жалпы билим берүү үчүн зарыл шарттар түзүлүп, улуттук кыргыз мектептери үчүн окуу программалары, кыргыз тилиндеги окуу китептери, окуу-усулдук колдонмолор иштелип чыга баштаган.

1925-жылы февралында Фрунзеде Кыргыз мамлекеттик басмасы уюштурулган. Эки жыл ичинде басма 12 аталыштагы окуу китептерин жана окуу куралдарын чыгарган («Алиппе», «Алиппеден кийин окуу үчүн хрестоматия», «Географиянын башталгыч курсу», «Геометриянын башталгыч курсу», «Арифметикалык маселелер», «Эне тилдин методикасы», «Математиканын методикасы» ж.б.). Кыргыз тилинде чоңдор үчүн түзүлгөн алиппе китеби – «Жаңылык» жана жазуу эрежелери боюнча мугалимдер үчүн колдонмо болгон «Жазуу жолунда саамалык» жарык көргөн.

Кыргызстанда билим берүүнүн жана педагогикалык ой жүгүртүүнүн калытанышында, элге билим берүүнүн тарыхында жана кыргыз элинин педагогикалык мурастарын калыптандырууда көрүнүктүү роль агартуучу, илимпоз жана педагог Ишенаалы Арабаевге (1882–1933) таандык [7, 27-б.].

Ишенаалы Арабаев – алгачкы кыргыз мугалимдеринин бири, араб графикасынын негизинде кыргыз алфавитин түзүүчү, грамматика жана табият таануу боюнча биринчи кыргызча окуу китебинин түзүүчүсү, кыргыз алиппесинин автору.

Ишенаалы Арабаев 1882-жылы Борбордук Тянь-Шандагы Кочкор болуштугунун Күн-Батыш айылында төрөлгөн. 1900-жылы ал орус-жергиликтүү мектебин бүтүргөн, айыл

мектебинде мугалим болуп иштеп, агартуу ишмердүүлүгүн да жүргүзгөн. Анын илимге болгон чаңкоосу жана элдин турмушун билим берүү жолу аркылуу өзгөртүүгө аракеттениши, аны атактуу жогорку диний медресе «Галияга» алып келген. Бул жерде 1912-жылга чейин окуган. Каникул учурунда, жайкысын ал казак жана кыргыз балдарынын сабатын ачкан, педагогикалык тажрыйбаны практикада өркүндөткөн.

1911-жылы Ишеналы Арабаев Казандан кыргыз тилиндеги эң биринчи китепти өзү алгы сөз жазуу менен жазгыч акын Молдо Кылычтын «Кыссаи зилзаласын» чыгарган. Алгы сөздө ал төмөнкүчө жазган: «Сарбагыш уругунан, сабаттуунун тунугунан, Кара Кочкор туругунан чыккан, Машфур шайыр (акын) Молдо Кылыч 20 жылдан бери акындык менен көп казал жазып чыгарган эле... Молдо Кылыч биздин аракетти угуп, ушу «Кыссаи зилзала» деген казалдарды жазып берип, жиберген, көз менен көргөн окуя тарп (тарых) болуп калсын деп жазган экен» [3, 41-б.].

Ошол эле 1911-жылы Уфадан Ишеналы Арабаев казак К. Сарсекеев менен авторлошуп «Алип бээ хаки төтө окуу» («Алиппе же казак жана кыргыз балдарын тез окуганга үйрөтүү») деген китепти чыгарган. 1912-жылы ал Оренбургдан «Жазуу эрежелеринин негизин» чыгарган. Бул 35 беттен турган китепче болуп, мында жазуу эрежелери, каллиграфия, тамгаларды кооз жазуу үлгүлөрү берилген. Бул окуу куралы араб алфавитинин негизинде сабаттуулукка ээ болгон кыргыз окуучуларына арналган.

Ишеналы Арабаев белгилүү казак агартуучусу жана саясий ишмери, «Алаш» партиясынын лидери Ахмет Байтурсунов менен жакын болгон. 1917-жылы жайында А.Садыков, К.Тыныстанов, Н.Жулин менен бирдикте «Алаш» улуттук партиясынын Пишпектик бөлүмүн түзгөн. Ошол учурда бул партия эркиндик, тендик, демократия, эгемендик, кыргыз жана казак элдеринин достугунун ураанын чакырышкан. Анын мүчөлөрү улуттук буржуазиянын интеллигенциясынын өкүлдөрү, окуучулар, дыйкандар, жумушчулар болушкан.

1922–24-жж. Ишеналы Арабаев Түркстан АССРинин Эл агартуу комиссариатында иштеп, кыргыз илимий комиссиясын жетектеген, өз элинин чыныгы патриоту катары, «Манас» эпосун изилдөөгө жана жазып алууга көп күч жумшаган. Ал бул ишке мугалимдер Каим Мифтаков менен Ыбырайым Абдыракмановду тарткан. Алар улуу манасчы Сагынбай Орозбак уулунун оозунан эпикалык чыгарманы жазып алышкан. 1925-жылы белгилүү айтуучу Тыныбектин айтуусунда Ишеналы Арабаев «Семетейдин Айчүрөккө үйлөнүшү» деген эпизодду жазып алган жана аны китепче кылып Москва басмасынан чыгарган.

Ишеналы Арабаев жетектеген илимий комиссия кыргыз тилинин алфавитин түзгөн, башталгыч класстардын окуучулары үчүн алиппени, окуу жана усулдук куралдарды, сабатсыз чоң адамдар үчүн окуу китептерин, мугалимдер үчүн усулдук сунуштарды даярдашкан, элдик оозеки чыгармаларды чогултушкан жана жазып алышкан, кыргыз терминологиясынын маселелерин изилдешкен, кыргыз тилинде газета чыгарышкан.

1924-жылы Ишеналы Арабаев «Кыргыз алфавитин» жана «Алиппени» түзгөн, ал усулдук жактан жасалгалаган жана көрсөтмө каражаттар менен жабдылган [5, 6-б.].

Ишеналы Арабаев жаштардын билимге умтулуусуна өзү үлгү болгон. Ал айылдан айылга барган, бүт республиканы кыдырып жаштарды окууга, билим алууга чакырган. Аны өлкөнүн келечеги тынчсыздандырган, анын терең ишеними боюнча өлкөнүн келечеги калкынын сабаттуулугуна жана билимдүүлүгүнө жараша болмокчу. Ишеналы Арабаев ошол жылдары аз сандагы өтө билимдүү кыргыздардын бири болуу менен, «эл душманы» катары жалган жерден 1933-жылы июнда камакка алынган, ГПУнун камагында жатып каза болгон. 1958-жылы Ишеналы Арабаев ага коюлган күнөө далилденбегенине байланыштуу өлгөндөн кийин акталган. Ишеналы Арабаевдин ысымы жана анын эмгектери педагогиканын тарыхында, кыргыз элинин рухий мурастарында татыктуу орунду ээлейт.

20-жж. башталышында окууга, билим алууга чакыруу, элинин билимдүү болгонун көргүсү келгени жана андан үмүт үзбөгөнү Касым Тыныстановдун чыгармачылында ачык-айкын байкалат. Анын билим берүү тармагындагы ишмердүүлүгү кыргыз улуттук мектептерин калыптандыруу мезгилинде чоң мааниге ээ болгон.

Ишеналы Арабаев жаштардын билимге умтулуусуна өзү үлгү болгон. Ал айылдан айылга барган, бүт республиканы кыдырып жаштарды окууга, билим алууга чакырган. Аны өлкөнүн келечеги тынчсыздандырган, анын терең ишеними боюнча өлкөнүн келечеги калкынын сабаттуулугуна жана билимдүүлүгүнө жараша болмокчу.

Ишеналы Арабаевдин чакырыктары жана жандуу ишмердүүлүгү 20-жылдардын жаштарына кызуу умтулууну жараткан. Аны ошол кездеги жаш акын, кыргыз адабиятынын негиздөөчүлөрүнүн бири Мукай Элебаевдин 1924-ж. жазылган “Зарыгам” деген ыры айгинелеп турат:

Маскөө, Ташкент ураанын,
 “Жакшы” деп элден угамын.
 Ошолордун мен угуп,
 Канткенде чыдап турамын!
 Көңүлдү койдум абыдан.
 Күзөткөн максат жагынан,
 Ойлоп келсем окууну,
 Козголот жүрөк кабынан.
 Миңдеген жаштар бул саптарды кайталашкан, жатка билишкен.

Ишеналы Арабаев ошол жылдары аз сандагы абдан билимдүү кыргыздардын бири болуу менен, “эл душманы” катары жалган жерден 1933-ж. июнда камакка алынган. ГПУнун камагында жатып каза болгон. 1958-ж. Ишеналы Арабаев ага коюлган күнөө далилденбегенине байланыштуу өлгөндөн кийин акталган. Ишеналы Арабаевдин ысымы жана анын эмгектери педагогиканын тарыхында, кыргыз элинин рухий мурастарында татыктуу орунду ээлейт.

20-30-жылдары билим берүү темасына арнап чыгарма жазбаган бир да кыргыз жазуучусу, акыны, агартуучусу болгон эмес, алар бир добуштан көптөгөн жетишпестиктеринин себепин дал агартуу иши төмөн болгондон көрүшкөн. Бул жылдары “Билим!” деген ураан улуттук идеяга айланган [6, 31-б.].

Колдонулган адабияттар:

1. Алтымышбаев А. Октябрь и развитие общественного сознания кыргызского народа. – Фрунзе, 1980.
2. Антология педагогической мысли Киргизской ССР. – М.: Педагогика, 1988.
3. Асанканов А. Кыргыз: рост национального самосознания. – Бишкек, 1997.
4. Балтабаев М.Р. Научно-педагогические проблемы осуществления всеобуча среднего образования (на материалах Киргизской ССР). – Алма-Ата, 1974.
5. Бектенов З. Замандаштарым жөнүндө эскерүү. – Бшкек: Адабият, 1992.
6. Измайлов А. Э. Очерки по истории советской школы в Киргизии за 40 лет (1917–1957 гг.). – Фрунзе: Киргизучпедгиз, 1957.
7. Ишеналы Арабаев. – Бишкек, 1993.
8. Мукасов С. М. Традиции социально-философской мысли в духовной культуре кыргызского народа. – Бишкек, 1999.

Рецензент: пед. илим. канд., доц. Сулайманова Р.Т.